

репресивного апарату почнуть працювати проти неї. Це спонукає їх до антидемократичних кроків, а саме: консервування демократичних процесів, створення для опозиції нерівних умов політичної конкуренції, відсторонення впливових політичних сил від участі у виборах, фальсифікації їх результатів.

Бібліографічні посилання

1. Гнаповський О. Проблеми діяльності політичної опозиції в Україні: шляхи оптимізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://naub.oa.edu.ua/2012/problemy-diyalnosti-politychnoji-opozytsiji-v-ukrajini-shlyahy-optymizatsiji-2/>
2. Голишев В. Діяльність парламентської більшості: [монографія] / В. Голишев. – 2010. – С. 52.
3. Журавський В.С. Становлення і розвиток українського парламентаризму: [монографія] / В.С. Журавський. – 2011. – С. 344.
4. Кампо В.М. Проблеми правового регулювання статусу парламентської більшості та парламентської опозиції у Верховній Раді України / В.М. Кампо // Політичний календар. Інформаційно – аналітичний огляд, 2007. – С. 78.
5. Куліш А.І. Опозиція в парламенті: політологічний сенс діяльності «груп тиску»/ А.І. Куліш // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика, 1996. – С. 182 – 185.
6. Мазур І.В. Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика: [монографія] / І.В. Мазур. – 2011. – С. 94 – 102.
7. Матвійчук О.М. Політична трансформація та перспективи розвитку політичної опозиції: [монографія] / О.М. Матвійчук. – 2009. – С. 388.
8. Михальченко М. Позиції опозиції: Хто є хто в Україні? / М.Михальченко // Віче. – 2002. – №7. – С. 3–11.
9. Опозиція в Україні: стан і умови діяльності, відносини з владою, перспективи їх нормалізації? інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу на тему «Опозиція і влада в Україні: чи є шанс на подолання конфронтації?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/upload/Przh_June_2011_Opozytsiya.pdf
10. Опозиція в Україні: налагодження конструктивних відносин з владою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/rus/files/category_journal/NSD125-126_ukr_6.pdf
11. Опозиція в Україні Загальна характеристика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/additional/analytical_report_NSD31_ukr.pdf

УДК 321:342.33:342.511

А. С. Панарін

ІНСТИТУЦІЙНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ ПРИ НАПІВПРЕЗИДЕНТСЬКІЙ ФОРМІ ПРАВЛІННЯ

Досліджується вплив інституційного аспекту на формування політичної стабільності у країнах з напівпрезидентською формою правління. Аналізується вплив наслідків виборчої системи та особливостей партійної системи на можливі формати взаємодії між президентом, урядом та парламентом, а також місце та роль судової гілки влади.

Ключові слова: політична стабільність, виборча система, партійна система, інститут президентства.

Исследуется влияние институционального аспекта на формирование политической стабильности в странах с полупрезидентской формой правления. Анализируется влияние последствий избирательной системы и особенностей партийной системы на возможные форматы взаимодействия между президентом, правительством и парламентом, а также место и роль судебной ветви власти.

Ключевые слова: политическая стабильность, избирательная система, партийная система, институт президентства.

Political stability, as an object of political science research is a multifaceted problem. One of

the important aspects of the study of this problem is the institutional design of the political system, especially at a time when the country is in a state of active flow of social transformations (reforms), the stability of the political system (political stability) depends on the efficiency of achievement of planned changes in all spheres of public life. In this regard, become especially important development issues of theoretical and methodological tools evaluation of the real state of the political system in terms of its stability, as well as issues related to the functioning of the political system, its main elements, the nature of their interaction with various social groups and institutions, as well as identifying factors that determine political stability. The purpose of this article is to explore how institutional design affects the formation of political stability in the form of semi-government.

Institutional design has a significant impact on the features of the formation of political stability in countries with semi-presidential form of government. In assessing the possibilities of forming and maintaining stability of the political structure analysis of its functioning with the real possibilities that shape regulatory and self-regulating capacity of state institutions. The influence of the effects of different types of electoral system, party system characteristics influence the work of Parliament, defined signs forming parliamentary coalitions with potentially high rate stability and features of the formation of governments, analyzed the possible interaction between the president, government and parliament and their influence on the formation and support of the political system within the state. The place and role of the judiciary.

Exploring the problem of the formation of political stability determined that whether political systems generate effective governance depends on a wide range of factors, including institutional design is only one, albeit very important. In addition there is absolutely clear correlation between institutional design and political stability and its government, as one, and so the system of political institutions may have different policy implications depending on the quality characteristics of each state.

Keywords: political stability, electoral system, party system, the presidency.

Політична стабільність, як об'єкт політологічного дослідження є багатоаспектною проблемою. Однією із важливих сторін дослідження даної проблеми є інституційний дизайн політичної системи, особливо в умовах, коли країни перебувають в стані активного протікання суспільних трансформацій (реформ), від стабільності політичної системи (політичної стабільності) залежить ефективність досягнення результатів запланованих змін у всіх сферах суспільної життєдіяльності. У зв'язку з цим, набувають особливої актуальності питання розробки теоретико-методологічних інструментів оцінки реального стану політичної системи з точки зору її стабільності, а також проблем пов'язаних з функціонуванням політичної системи, її основних елементів, характером їх взаємодії з різними соціальними групами та інститутами, а також виявлення чинників, які детермінують політичну стабільність. Мета статті: дослідити як інституційний дизайн впливає на формування політичної стабільності при напівпрезидентській формі правління.

Характер політичної стабільності визначається суспільною системою та її політичним режимом. При демократичному режимі всі механізми влади спрямовані на досягнення певної рівноваги соціально-політичних інтересів, звичайно, виходячи із потреб панівних кіл. Формується механізм саморегулювання, в тому числі політичних відносин. У цьому механізмі провідна роль відводиться державі, яка покликана регулювати всю систему суспільного життя для збереження існуючого ладу. По суті існує механізм адаптації політичної системи до зміни умов існування суспільства. Мається на увазі сукупність певних інститутів, процесів і відносини, за допомогою яких забезпечуються найбільш оптимальні умови нормального функціонування політичної системи, підтримки хоча б мінімального рівня її життєдіяльності на різних етапах розвитку.

Історія людського суспільства показує, що різноманітні форми і методи досягнення політичної стабільності та збереження досягнутого стану рівноваги політичних сил вирішуються переважно на рівні внутрішньодержавних відносин. При чому завжди центральним суб'єктом у цьому процесі виступають держава та її інститути. Тому ефективна і оптимальна інституціональна основа влади – це не тільки реальна гарантія політичної стабільності, але і один із найважливіших факторів її забезпечення.

Обов'язковою умовою формування політичної стабільності будь-якої демократичної держави є конституція, адже саме вона є правовою основою суспільної згоди і встановлює правове підґрунтя дій політичних акторів, тобто виступає координаційним механізмом між різними гілками влади. В цілому законодавство стабільних демократій орієнтоване на чіткість положень та їх відносну сталість протягом тривалого часу, бо нестабільність законів та їх невизначеність призводить в свою чергу до політичної нестабільності.

Проблема формування політичної стабільності напряму пов'язана із типом виборчої системи,

оскільки остання визначає тип партійної системи та особливості формування парламентської більшості. М.Дюверже зазначає, що мажоритарна система в один тур веде до біпартизму, мажоритарна система в два тури – до системи численних, гнучких, незалежних і відносно стабільних партій, а пропорційне представництво орієнтує систему на існування численних, негнучких, незалежних і стабільних партій.[2] Двопартійна система сприяє формуванню стабільної більшості і легіслатурної стабільності уряду (тобто протягом всього терміну повноважень нижньої палати). Відсутність легіслатурної стабільності свідчить про те, що боротьба партій йде не лише на парламентських виборах, але й усередині парламенту, і вона здатна потягти за собою зміну партійного складу кабінету. Двопартійна система, передбачає суперництво за владу двох партій (або двох великих і однієї малої) і дає більш сильній із них непропорційно (при порівнянні з кількістю відданих за неї голосів) більше місць в парламенті. Партія більшості контролює і виконавчу владу, і парламент. В цьому випадку, більш стабільний, сильний уряд протиставлений ідеї представництва. Члени уряду відповідають перед партією-переможницею, а партія перед народом. Від того, як ефективно і якісно буде працювати уряд, залежить перемога партії на наступних парламентських виборах. При такій системі наявним є існування сильної опозиції. Негативним моментом тут може бути слабке наслідування політичного курсу держави в випадку зміни кабінету, що може дорого коштувати національній економіці, а також висока імовірність наявності ситуації когабітації.

В умовах мультипартизму також можлива легіслатурна стабільність при наявності стійкої коаліції, двоблокової системи партій. Пропорційна виборча система з негнучкими, численними партіями, коли в парламенті існує «поліхромна» більшість, створює передумови для кон'юнктурної стабільності, на яку впливають не лише наслідки виборів але й перипетії всередині парламентської боротьби. Так, у даній ситуації можливе формування коаліцій більшості з розгляду конкретних поточних питань.

Деякі вчені (особливо після Другої світової війни), перебуваючи під враженням стабільності демократії у Сполученому Королівстві і США та краху її в Німеччині та Італії, стверджували, що двопартійні системи більше сприяють демократії, а багатопартійним системам властива тенденція бути нестабільними.[8; 5] Ці аналітики не надавали великої уваги невеликим європейським демократичним країнам, де багатопартійні системи не одне десятиліття були сумісними із стабільністю і були одним із найголовніших її чинників. На це зробив наголос А.Ліпхарт, зазначивши що чимало багатопартійних демократій досягли тривалої стабільності. Він стверджував, що в плюралістичних суспільствах з гострими культурними, етнічними, релігійними і мовними розламами багатопартійні системи більше сприяють утвердженню політичної стабільності.[6; 7] За двопартійної системи значні меншини можуть постійно опинятися «поза грою», й така ситуація може зменшити їхню готовність дотримуватися правил гри, а це відповідно призведе до послаблення політичної стабільності. Багатопартійна система може дати цим меншинам змогу домогтися реального представництва і брати участь в урядових коаліціях.

У країнах де функціонує пропорційна виборча система для формування в парламенті стабільної більшості, коаліції партій, які формуються, повинні бути мінімально виграшними та максимально закритими. Автори теорії максимально закритих коаліцій запропонували представити процес формування правлячих коаліцій як гру зі значною, але постійною кількістю гравців. Головною метою коаліції є створення найсильнішої команди гравців, здатної здобути перемогу і поділити її результати між переможцями. Поведінка учасників гри залежить від їхньої здатності задовольнятися частковою перемогою, оскільки ті, хто бажає отримати все, обмежують свої шанси і прирікають себе на поразку. Учасники гри, зрозуміло, не бажають ділитися результатами своєї перемоги з більшою кількістю учасників, ніж це потрібно для перемоги. Для отримання перемоги гравцям потрібна більшість у парламенті, яка може бути сформована в різних конфігураціях. Зі збільшенням кількості учасників правлячої коаліції частка кожного з них у розподілі результатів перемоги зменшується. Тому ідеальними є ті коаліції, які дають можливість здобувати парламентську більшість меншою кількістю учасників. В свою чергу чим менша кількість партій які сформували коаліцію, тим більший потенціал стабільності в ній закладений.

Розглядаючи питання максимально закритих коаліцій слід зазначити, що більшість міжпартійних союзів повинні бути заснованими на ідеологічній спільності. Коаліція повинна формуватися лише тоді, коли її учасники мають спільні ідеологічні погляди, подібні програмні цілі, позитивно налаштовані щодо головних ціннісних орієнтацій своїх партнерів, спираються на попередні традиції спільного формування коаліційних кабінетів. Умовами, на яких формуються максимально закриті коаліції, є те, що коаліція повинна формуватися на ідейних засадах, які є найприйнятнішими для більшості її учасників, а також жоден з варіантів відкритої коаліції не

може мати для її учасників більшої цінності, ніж політика закриття коаліції. При формуванні такого типу коаліції провідна роль належить тим партіям, без яких не можливе формування парламентської більшості. Йдеться про партії, які мають не лише значне парламентське представництво, а й певну політичну орієнтацію. Найчастіше такими партіями є центристські партії.

З метою зменшення впливу негативних наслідків у багатьох країнах пропорційні виборчі системи передбачають застосування прохідного бар'єра, який партія повинна подолати, щоб бути правочинною взяти участь у розподілі депутатських місць. Такі бар'єри визначають для забезпечення кращої консолідації парламенту, щоб обмежити присутність у парламенті значної кількості дрібних політичних партій, які б були представлені одним або декількома депутатами. За таких умов, як свідчить досвід, особливо 50-х років ХХ ст., структуризація парламенту та його продуктивна робота стають сумнівними, також помітна нестабільність урядів. Показовим у цьому випадку вважається приклад з новітньої історії Польщі. На загальнонаціональних виборах у 1991 р. було прийнято рішення не визначати виборчого порога. Внаслідок цього до парламенту пройшли представники 29 політичних партій. Кожна з них набрала не більше 12% голосів. Подібний склад парламенту суттєво вплинув на нестабільність коаліційного уряду. Новий виборчий закон 1993 р. запровадив 5% бар'єр для партій і 8% – для партійних блоків.

Система змішаної демократії поєднує в собі ознаки як президентської, так і парламентарної форм правління, що породжує таку характеристику цієї моделі, як наявність «подвійного глави держави»: всенародно обраного президента, та прем'єр-міністра, який обирається партією більшості. Такі країни найчастіше визначають статус президента як арбітра, що не втручається у діяльність державного механізму та окремих його ланок і має діяти лише у виключних випадках, коли виникла кризова ситуація. Але такий «дуалістичний конструкт виконавчої влади» наділяє всенародно обраного главу держави значним повноваженнями не лише у сфері виконавчої гілки влади, яка перебуває під керівництвом прем'єр-міністра, а й законодавчої, що робить посаду президента більш сильною ніж за президентської форми правління. Ця особливість, що виникає внаслідок змішування різних механізмів, часто спричинює напружені стосунки між інститутом президентства та іншими інститутами влади, породжує дестабілізуючі конфлікти, які не оминули й нашу країну. Збагнути такі нюанси функціонування політичних інститутів можливо шляхом докладного аналізу виведених їм повноважень, що враховуватиме не лише конституційно встановлені норми, а й реальну політичну практику. Нечіткість у визначенні повноважень і відповідальності між інститутами породжує дисбаланс у взаємодії та функціонуванні всіх гілок влади та нестабільність.

Особливості взаємовідносини між президентом, урядом та парламентом дещо відрізняються якщо ми розглядатимемо поєднання напівпрезидентської форми правління з мажоритарною та пропорційною виборчими системами. Так як і президент і парламент обираються незалежно один від іншого, то вони мають право притримуватись різних точок зору. При біпартизмі партія президента не обов'язково одночасно є партією більшості в парламенті. Вагомою перевагою двопартійної системи за напівпрезидентських демократій є більша спроможність вирішувати тип проблем, пов'язаний з іммобілізмом, який часто породжував проблеми керованості й ставав причиною слабкості виконавчої влади і тяжких конфліктів між законодавчими органами і президентами, що не лише призводило до політичної дестабілізації, а й інколи сприяло вирішальною мірою крахові демократії. Це досягається тому, що полегшується формування уряду, який б забезпечив собі більшість у парламенті, а також тому, що при двопартійних/ дво- і напів партійних системах, ідеологічна поляризація видається менш імовірною. Але не зважаючи на легкість формування парламентської коаліції та уряду відповідно, стабільність останнього, яка в свою чергу впливає на політичну, буде залежати від того чи більшість є пропрезидентською чи опозиційною відносно президента. Досвід особливостей взаємодії між гілками влади у таких ситуаціях можна яскраво побачити на прикладі функціонування напівпрезиденталізму у Франції. У французького президента немає формальних повноважень щодо зміщення кабінету, проте де-факто він такими можливостями володіє в ситуації, коли парламентська більшість на його стороні.[9] Коли має місце співіснування (президент і прем'єр-міністр, який користується довірою Національних зборів, належать до опозиційних один одному політичним партіям), то, без сумніву, президент не в змозі змістити прем'єр-міністра, принаймні, до наступних виборів, і в умовах співіснування «сила» прем'єра значно підвищується, оскільки його підтримують Національні збори. Якщо президент, прем'єр-міністр і Національні збори (його більшість), зазначає А.Сіарофф, мають одне політичне «забарвлення», то у президента з'являється шанс відправити неугодного йому голову кабінету у відставку. Це сталося, наприклад, з прем'єр-міністрами Ж. Помпіду в 1968 році, Ж.Шабан-Дельмасом в 1972 році і М.Рокаром в 1991 році, жоден з яких не бажав покидати крісло. Цікаво, що Ж.Шабан-Дельмас був усунений від влади

після того, як його уряд отримав довіру з боку Національних зборів. Таким чином, президент володіє можливостями по відстороненню прем'єр-міністра, але не завжди. французька Конституція не надає президентові права змінити прем'єр-міністра, але президент робить це «за заявою» глави уряду, а потім припиняє виконання його обов'язків.[3] За час семирічного (з 2000 року – п'ятирічного) мандата президента в середньому два/три рази міняється прем'єр-міністр. Всі прем'єр-міністри (крім Ж. Помпіду в 1962 році, Ж.Ширака в 1976 році і П.Моруа в 1984 році) подали у відставку на вимогу президента, а не за результатами виборів.[1]

Наступна комбінація – напівпрезидентська система з виборчим законом, який передбачає пропорційне представництво в парламенті, – може бути менш стабільною. При багатопартійності партія президента отримує порівняно невелику кількість депутатських мандатів. У президента відкриваються більш ширші можливості впливати на формування коаліційної більшості в парламенті. Більшість президентів провадять широкі переговори із представниками парламенту, щоб забезпечити підтримку, щоб забезпечити підтримку своїх програм. Загалом вони можуть запропонувати неоціненні патронажні ресурси представникам законодавчого органу, які підтримують їх. Отже, президенти не є повністю безпорадними, поставши перед опозиційним блоком більшості у парламенті, особливо коли партійна дисципліна досить слабка і вони можуть забезпечити собі підтримку за рахунок представників різних партій. Проте навіть за найкращих обставин досить важко забезпечити стабільну основу парламентської підтримки і майже неможливо – у період економічної кризи. Крім того, широке покладання на патронаж як засіб забезпечення власної політичної програми може призвести до звинувачень у корупції та непотизмі, що не сприяє підвищенню авторитету влади і накладає негативний відбиток на стабільність.

Якщо не вдасться сформувати пропрезидентську або лояльну до президента більшість тоді, така ситуація стає джерелом суперництва між президентом, який, будучи всенародно обраним, наділяється значними повноваженнями у сфері виконавчої гілки влади та прем'єр – міністром, який, будучи главою уряду, має здійснювати покладені на нього виконавчі функції. Змішаний поділ влади також впливає на спосіб формування уряду і на питання його політичної відповідальності. Процедура вирішення кадрового складу уряду передбачає обов'язкову участь як президента, так і парламенту, що породжує одну з основних ознак змішаної республіки — подвійну політичну відповідальність уряду. Встановлення такої відповідальності закладає основу для інституційного конфлікту, адже дуже часто встановлюється тенденція, за якою уряд опирається на парламентську більшість, а всенародно обраний президент, що володіє загальною популярністю, не втручаючись у поточне управління, спрямовує політичний курс. Якщо щось не виходить, то причини не в політичному курсі президента, а в поганому проведенні цього курсу урядом — глава уряду у такому разі виступає в ролі «хлопчика для биття», і тоді реально зростає загроза частих відставок уряду, за які політичної відповідальності не несе ані парламент, ані президент.

За таких складних ситуацій, коли відносини між президентом, виконавчою та законодавчою гілками влади заходять в глухий кут та існує фіксований графік виборів, і президент і опозиція часто відчувають спокою вдатися до позаконституційних механізмів, щоб домогтися своїх цілей. Невдоволені своєю нездатністю здійснювати реформи в межах наявної системи, президенти часто намагаються змінити конституцію або вийти за її рамки. Авторитет президентської влади може похитнутись, а разом з ним – і можливість здійснення послідовної політики. Послідовність політики президенти часто підпорядковують способам здобути підтримку для свої програм, бо така підтримка аж ніяк не автоматична: адже в парламенті постійно потрібно формувати нову більшість. У країнах, де партії недисципліновані, президенти часто відчувають потребу будувати нову коаліцію у випадку кожного суперечливого закону. Все це дає змогу припустити, що президенти у напівпрезидентських країнах, маючи досить широкі повноваження, зазвичай мають обмежену можливість реалізовувати свої програми.

Для підтримання політичної стабільності важливу роль грає забезпечення політичної наступності влади. В широкому розумінні слова йдеться про спосіб заміщення або передачі політичної влади від одного індивідуума, уряду або режиму іншим. В більш вузькому розумінні наступність співвідноситься з таким законодавче встановленим процесом передачі влади, який дає змогу уникнути кризових ситуацій, що виникають у подібних випадках, і тримати цей процес під контролем. Існуючий порядок політичної наступності сприяє стабілізації, а також адаптації політичних систем, режимів до нових умов. Здатність політичної системи чи режиму здійснювати послідовну і контрольовану передачу влади є індикатором політичної стабільності, а політична спадкоємність є важливою рисою політичної практики. Оскільки демократичне суспільство є відкритою системою, то воно здатне відносно безболісно пристосовуватися до змін у внутрішньому і зовнішньому середовищі свого існування. Така стабільність є динамічною,

її можна вважати «живою», конструктивною. Вона виступає умовою самовідтворення демократичних режимів.

Досліджуючи інституційний вимір формування політичної стабільності при напівпрезидентській формі правління слід виокремити роль судової влади, яка полягає у забезпеченні панування права, яке закріплене в конституції, інших законах. Судова влада є інструментом впливу права на суспільні відносини, що є дуже важливими за умов конфліктів. Вищення правових конфліктів у певних межах може здійснюватися представницькими та адміністративними органами, але ця діяльність завжди підконтрольна суду в конституційній державі.

На відміну від законодавчої та виконавчої влади, які є активними політичними силами та перебувають під впливом інших політичних сил, судова влада має бути повністю деполітизована, бо інакше вона не може бути неупередженою, під час розгляду судових справ буде керуватися не правом, а політичною доцільністю. Політичні симпатії та партійні переконання суд взагалі не має права висловлювати. Але на практиці, зрозуміло, цілковитої деполітизації судової влади ще ніде не досягнуто. Суди, особливо ті, що розглядають справи у сфері публічного права, не можуть не передбачати політичні наслідки їх вироків і не рахуватися з ними.

З усіх гілок влади судова – найбільш слабка. Вона не спирається на волевиявлення виборців, як законодавча і не має силових структур примусу, як виконавча. Її сила – тільки у повазі інших гілок влади, суспільства в цілому до права і суду як його професійного тлумача. Суд – останній бастион демократії. Якщо він підпорядкований вказівкам згори, «проханням» збоку та знизу, або судові рішення ігноруються, то в державі немає конституційного устрою, а конституція не варта паперу, на якому надрукована.[4]

Особливості кожної з гілок влади переконливо свідчать про неможливість існування демократичного суспільства під проводом лише однієї чи навіть двох влад. Тільки узгодження функцій всіх трьох гілок влади спроможне забезпечити політичну стабільність, ефективне функціонування та розвиток країни. Взаємодія законодавчих, виконавчих і судових структур є необхідною інституційною умовою демократизму в суспільстві, його розвитку. Досліджуючи проблему формування політичної стабільності слід зазначити, що те, чи породжують політичні системи ефективне врядування, залежить від широкого діапазону чинників, серед яких інституційний устрій є тільки одним, хоча і дуже важливим. Крім того немає абсолютно чіткої кореляції між інституційним дизайном та політичною стабільністю і ефективністю політики, оскільки одна і так система політичних інститутів може мати різні політичні наслідки в залежності від якісної характеристики кожної держави.

Бібліографічні посилання

1. Ардан Ф. Франция: государственная система. – М.: Юрид. лит., 1994. – 176 ст., С. 76.
2. Дюверже М. Политические партии / Пер. с франц. - М.: Академический Проект, 2000. - 538 с. – С. 279.
3. Зазнаев О.И. Франция как модель полупрезидентской республики // Ученые записки Казанского государственного университета. – Том 145. Политические науки и международные отношения. – Казань: Казанский гос. ун-т им. В.И.Ульянова-Ленина, 2004. – С. 21.
4. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. – М., 1995.- С.296-350.
5. Ferdinand H. Democracy or Anarchy? A Study of Proportional Representation. – Notre Dame: Review of Politics, 1941
6. Lijphart A. Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration. – New Haven: Yale University Press, 1977
7. Lijphart A. Typologies of Democratic Systems // Comparative Political Studies. – 1968 – Т.1. - №1 (квітень). – С. 3-44.;
8. Maurice D. Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State. – London: Methuen, 1954. – С. 206- 280;
9. Siaroff P. Comparative Presidencies: The Inadequacy of the Presidential, SemiPresidential and Parliamentary Distinction. – P. 293.